

ภูมิปัญญาท้องถิ่น ในฐานะทรัพย์สินทางปัญญา:
กระบวนทัศน์ที่เปลี่ยนแปลง

Traditional Knowledge as Intellectual Property:
A Changed Paradigm

สุกัญญา สุจฉายา
Sukanya Sujachaya

บทคัดย่อ

แนวคิดที่คตินและภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นทรัพย์สินทางปัญญาที่ควรดูแลและจัดการ โดยรัฐเพื่อป้องกันการฉกฉวยและการอ้างสิทธิในการเป็นเจ้าของโดยปัจเจกบุคคลหรือ ชาวต่างชาติ เป็นผลมาจากระบบทุนนิยมและกระแสโลกาภิวัตน์ที่ครอบคลุมการเมืองและ เศรษฐกิจทั่วโลก ซึ่งส่งผลให้เกิดกระบวนทัศน์ใหม่ในการปกป้องคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่น โดยเฉพาะเรื่องความเป็นเจ้าของผลงาน

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อแสดงให้เห็นแนวคิดและค่านิยมที่เปลี่ยนแปลงไปต่อ ผลงานคตินและภูมิปัญญาท้องถิ่นในโลกไร้พรมแดน เพื่อนักวัฒนธรรมจะได้เข้าใจความ จำเป็นในการสร้างระบบการคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่น

ความพยายามแก้ปัญหาด้วยการออกกฎหมายคุ้มครองภูมิปัญญาเป็นเพราะกระบวน ทัศน์ที่เปลี่ยนแปลงไปของโลกทุนนิยม ที่มองภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นทุนวัฒนธรรม เป็นสินค้าที่ สามารถสร้างมูลค่า จึงทำให้เกิดความต้องการเป็นเจ้าของสิทธิ์แต่ผู้เดียว ในขณะที่ในอดีตคติน และภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นวิถีชีวิต เป็นสิ่งที่มีคุณค่าในสังคมและทุกคนเป็นเจ้าของร่วมกัน สังคมไทยให้คุณค่ากับศิลปินและผู้ประกอบพิธีกรรมในฐานะ “ครู” ผู้รักษาและผู้สืบทอดภูมิ ปัญญา แต่มิใช่เจ้าของภูมิปัญญา คนไทยจึงสนใจปัญหาการขาดผู้สืบทอดและการนำภูมิปัญญา ไปใช้ในทางที่ไม่เหมาะสมมากกว่าการแบ่งปันผลประโยชน์ จากสิทธิในการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น

คำสำคัญ : คติน ภูมิปัญญาท้องถิ่น ทรัพย์สินทางปัญญา กระบวนทัศน์ ความเป็นเจ้าของ

Abstract

The idea about folklore and traditional knowledge being the intellectual property that should be administered and managed by the state in order to prevent the abuse and claim of ownership over them by an individual or a foreigner is a result of capitalism and globalization that have been governing politics and economy of the world. This results in the occurrence of a new paradigm of the protection for traditional knowledge, especially in the matter of its ownership.

The main objective of this article is to demonstrate the changed idea and values of the folklore and the traditional knowledge in the borderless world so that all experts and those interested in culture-related matters will understand the necessity of the formation of a traditional knowledge protection system.

The attempt to solve the aforementioned problems by legislating laws to protect traditional knowledge is the changed paradigm of the materialist world in which traditional knowledge is viewed as cultural capital which is a valuable product. Hence, there are needs to claim the sole ownership over the rights to traditional knowledge. On the contrary, in the conventional paradigm, folklore and traditional knowledge have been viewed as parts of the traditional way of life. They have social values, and all members in the society own them together. Thai society regards artists and rite officiators as “Teachers” or “Maestros” who preserve and transmit traditional knowledge, not its owners. Therefore, Thai people have not been interested in sharing the benefits from the implementation of their traditional knowledge. This leads to the problems concerning the lack of people in latter generations to inherit traditional knowledge and the inappropriate use of this cultural capital.

Keyword : folklore, traditional knowledge, intellectual properties, changed paradigm, ownership

หากถามศิลปินพื้นบ้าน ไม่ว่าจะเป็นักแสดงพื้นบ้าน ช่างพื้นบ้าน ผู้สืบทอดมรดกภูมิปัญญาว่างานวัฒนธรรมนั้นๆ ใคร? หรือชุมชนใดเป็นเจ้าของ เรามักจะได้คำตอบคล้ายกันว่า “ก็จำสืบทอดกันมา” “ไม่ได้ตั้งใจจะสืบทอดหรอก เห็นมาแต่เด็กดูๆ จับๆ ก็ทำต่อกันเรื่อยมา” “ชอบ ก็ไปขอเรียนกับครู ต้องไปเป็นขี้ข้าเขา ครูใช้ทำงานสารพัดกว่าจะยอมรับเป็นศิษย์” “อยากได้วิชาก็หาไปเรื่อยแหละ จำๆ เขามาบ้าง แต่งเองบ้าง”

เช่นเดียวกัน หากเปลี่ยนคำถามเพื่อสร้างภาพที่กว้างขึ้นในระดับนานาชาติว่า ใครเป็นเจ้าของลิขสิทธิ์นิทานพระรามที่เล่ากันอยู่ทั่วไปในอนุภาคนี้ นักวรรณคดีคงตอบได้แต่เพียงว่า รากแก้วของนิทานนั้นมาจากอินเดีย แต่ได้แตกกรายย่อยออกต้นใหม่ ผลใบใหม่ไปตามภูมิสภาพของชาติต่างๆ ที่แพร่กระจายอยู่ในปัจจุบัน อินเดียจึงไม่ใช่เจ้าของลิขสิทธิ์ *รามเกียรติ์* ของไทย หรือ *พระลัก-พระลาม* ของลาว อินเดียเป็นเจ้าของ *รามายณะฉบับวาฬมิกิ* แต่ก็ไม่ใช่เจ้าของลิขสิทธิ์นิทานพระราม นักกฎหมายอาจตอบได้ชัดเจนกว่าว่าทั้ง *รามายณะ* และ *นิทานพระราม* เป็นสมบัติสาธารณะ (Public domain) เพราะมีอายุเกินกว่า 50 ปี ตามกฎหมายลิขสิทธิ์

ในฐานะที่ผู้เขียนเป็นนักคิดชนและเป็นผู้พิพากษาสมทบศาลทรัพย์สินทางปัญญาและการค้าระหว่างประเทศ ได้มีโอกาสศึกษาข้อกฎหมายและคดีพิพาทเกี่ยวกับการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น การอ้างสิทธิความเป็นเจ้าของลิขสิทธิ์ผลงานซึ่งลอกเลียนแบบมรดกภูมิปัญญา หรือสร้างสรรค์เพิ่มเติมแต่เพียงเล็กน้อยแล้วรีบไปจดแจ้งแสดงความเป็นเจ้าของเพื่อกีดกันมิให้คนอื่นได้ใช้ จึงใคร่สร้างความเข้าใจในกระบวนทัศน์ที่เปลี่ยนแปลงไปของงานคิดชนในโลกไร้พรมแดนเพื่อนักวัฒนธรรมจะได้เข้าใจความจำเป็นในการสร้างระบบการคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่น

คติชน ภูมิปัญญาท้องถิ่น : จากมรดกวัฒนธรรมร่วมของมนุษยชาติสู่การเป็นทรัพย์สินทางปัญญา

แนวคิดว่าคติชนและภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นทรัพย์สินทางปัญญา (Intellectual property) อย่างหนึ่งที่ต้องดูแลและจัดการโดยรัฐ เพื่อป้องกันการฉกฉวยและการอ้างสิทธิในการเป็นเจ้าของโดยปัจเจกบุคคลหรือชาวต่างชาติ เป็นกระแสที่เกิดขึ้นจากระบบทุนนิยมและกระแสโลกาภิวัตน์ ซึ่งแตกต่างจากความคิดความเป็นเจ้าของ (ownership) ในวัฒนธรรมดั้งเดิม

การจัดการระบบทรัพย์สินทางปัญญาตามแบบตะวันตกได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแนวคิดเรื่องเจ้าของผลงานคติชน ซึ่งต้องมีการตีความกันใหม่เพื่อหาคำนิยามที่สอดคล้องกับสังคมที่เปลี่ยนแปลง

องค์กรระดับโลกที่มีการปรึกษาหารือเกี่ยวกับการปกป้องคุ้มครองวัฒนธรรม และมรดกวัฒนธรรมในฐานะเป็นมรดกและทรัพย์สิน คือ ยูเนสโก (UNESCO-United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) และไวโปก (WIPO-World Intellectual Property Organization)

องค์การทรัพย์สินทางปัญญาโลก หรือ ไวโปก ได้จัดการประชุม Intellectual Property and Genetic Resources, Traditional Knowledge and Folklore (IGC) ขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อ ค.ศ. 2001 ณ สำนักงานใหญ่ที่นครเจนีวา สวิสเซอร์แลนด์ เพื่อหารือเกี่ยวกับการคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่นประเภทต่างๆ ได้แก่ ทรัพยากรพันธุกรรม (Genetic Resources) อาทิ พันธุ์พืชต่างๆ ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Traditional Knowledge) อาทิ ภูมิปัญญาการใช้สมุนไพรในการรักษาโรค และการแสดงออกของคติชนและงานมรดกศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้าน (Folklore /Traditional Expressions) อาทิ ดนตรีพื้นบ้าน การแสดงพื้นบ้านความเชื่อ ศิลปะพื้นบ้าน

การประชุมดังกล่าวยังไม่สามารถหาข้อสรุปได้ เนื่องจากมีแนวคิดไม่ตรงกันระหว่างประเทศที่กำลังพัฒนาและกลุ่มชนพื้นเมืองดั้งเดิม (Indigenous people) ใน 2 ประเด็นใหญ่

1. กลุ่มชนพื้นเมืองดั้งเดิมต้องการผลักดันให้มีการคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่นด้วยระบบกฎหมายเฉพาะ (sui generis) ที่มีผลผูกพันระหว่างประเทศ กฎหมายดังกล่าวควรกำหนดให้มีการเปิดเผยแหล่งที่มาของภูมิปัญญาท้องถิ่น (disclosure of origin) การได้รับการ

ยินยอมก่อนที่จะเข้าถึง (prior informed consent-PIC) และการแบ่งปันผลประโยชน์จากการใช้ภูมิปัญญา (access and benefit sharing-ABS)

2. ประเทศที่พัฒนาแล้วต้องการนำภูมิปัญญาเหล่านี้ไปใช้ประโยชน์ และเห็นว่ากฎหมายที่มีผลผูกพันระหว่างประเทศต้องศึกษาให้รอบคอบ การประชุม IGC เป็นเพียงเวทีแลกเปลี่ยนประสบการณ์การทำงานของแต่ละประเทศเท่านั้น

ได้มีการจัดการประชุมหารือระดับนานาชาติมาแล้วทั้งหมด 16 ครั้ง จนกระทั่งในการประชุมสมัชชาใหญ่ WIPO เมื่อวันที่ 22 กันยายน –1 ตุลาคม ค.ศ.2009 ได้มีมติให้นำไปสู่ตราสารด้านกฎหมายระหว่างประเทศ (international legal instruments) (กองนโยบายเศรษฐกิจระหว่างประเทศ กระทรวงต่างประเทศ. 2553 : เอกสารอัดสำเนา)

ในปีค.ศ.2003 ยูเนสโกได้จัดทำอนุสัญญาว่าด้วยการปกป้องมรดกทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ (Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage) ขึ้น เพราะเล็งเห็นว่ามรดกทางวัฒนธรรมเป็นสิ่งสำคัญของมนุษยชาติ มรดกทางวัฒนธรรมมีทั้งที่เป็นรูปธรรมจับต้องได้ (Tangible Cultural Heritage) และนามธรรมที่จับต้องไม่ได้ (Intangible Cultural Heritage)

มรดกส่วนที่เป็นนามธรรมนี้บางคนใช้คำว่า “มรดกภูมิปัญญา” ซึ่งมีความสำคัญยิ่งในยุคโลกาภิวัตน์เพราะต้องพบกับปัญหาหลายด้านที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงของสังคม ทั้งปัญหาที่เกิดจากทัศนคติที่ไม่ถูกต้อง ปัญหาการเสื่อมสูญ ปัญหาการขาดผู้สืบทอด ปัญหาการจางหายไป ฯลฯ ยูเนสโกจึงต้องการให้คนรุ่นใหม่ตระหนักถึงความสำคัญของมรดกทางวัฒนธรรมและปกป้องจากภัยอันตรายดังกล่าว รวมทั้งสร้างความเชื่อมั่นในการรู้จักคุณค่าซึ่งกันและกันทั้งในระดับชุมชน ระดับประเทศและระดับนานาชาติ

ในมาตรา 2 ของอนุสัญญาฯได้ให้คำนิยาม มรดกทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ (ICH) ว่า หมายถึง การปฏิบัติ (the practices) การเป็นตัวแทน (representations) การแสดงออก (expressions) ความรู้ (knowledge) ทักษะ (skills) เครื่องมือ (instruments) วัตถุ (objects) ศิลปวัตถุ (artifacts) พื้นที่วัฒนธรรม (cultural spaces) ที่เกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านั้น ซึ่งชุมชน กลุ่มชน หรือปัจเจกบุคคลยอมรับว่าเป็นส่วนหนึ่งของมรดกทางวัฒนธรรมของตน มรดกทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้นี้มีการสืบทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปยังอีกรุ่นหนึ่ง เป็นสิ่งซึ่งชุมชนและกลุ่มชน

สร้างขึ้นใหม่อย่างสม่ำเสมอเพื่อตอบสนองต่อสภาพแวดล้อมของตน ปฏิสัมพันธ์ที่มีต่อ
 ธรรมชาติและประวัติศาสตร์ของตน และทำให้คนเหล่านั้นเกิดความรู้สึกถึงเอกลักษณ์และ
 ความต่อเนื่อง ดังนั้นจึงก่อให้เกิดความหลากหลายทางวัฒนธรรมและการคิดสร้างสรรค์ของ
 มนุษย์

มรดกทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ปรากฏในลักษณะดังต่อไปนี้

- ก. วรรณกรรมมุขปาฐะและการแสดงความรู้สึกร่วมกันเป็นคำพูด รวมทั้งภาษา
 (oral traditions and expressions, including language as a vehicle of the
 intangible cultural heritage)
- ข. ศิลปะการแสดง (performing arts)
- ค. การปฏิบัติทางสังคม พิธีกรรม และเทศกาล (social practices, ritual and festive
 events)
- ง. ความรู้และการปฏิบัติต่างๆที่เกี่ยวกับธรรมชาติและจักรวาล (knowledge and
 practices concerning nature and the universe)
- จ. ความเป็นช่างฝีมือแบบดั้งเดิม (traditional craftsmanship)

จากอนุสัญญานี้ทำให้เกิดการจัดตั้งคณะกรรมการร่วมระหว่างประเทศขึ้นเพื่อผลักดัน
 ให้แต่ละชาติสมาชิกจัดทำ ระบบทะเบียน (Inventory) มรดกทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้
 ของตนขึ้น เพื่อจัดส่งให้แก่คณะกรรมการ ฯ รวบรวมต่อไป นอกจากนี้คณะกรรมการฯยังได้
 จัดทำทะเบียนมรดกทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ที่ตกอยู่ในภาวะอันตราย (List of Intangible
 Cultural Heritage in Danger) ซึ่งต้องได้รับการปกป้องคุ้มครองอย่างเร่งด่วนด้วย

องค์การยูเนสโกยังได้ออกอนุสัญญาว่าด้วยการคุ้มครองและส่งเสริมความหลากหลาย
 ของการแสดงออกทางวัฒนธรรม (Convention on the Protection and Promotion of the
 Diversity of Cultural Expressions) ในวันที่ 20 ตุลาคม ค.ศ. 2005 เพื่อสร้างความเข้มแข็งของ
 วัฒนธรรมโดยเฉพาะในประเทศที่กำลังพัฒนา 5 ประการ คือ การสร้างสรรค์ (creation) การ
 คุ้มครอง(Protection) การจำหน่ายและแพร่กระจาย (distribution/dissemination) การเข้าถึง

(access) และการเสพวรรณกรรมและสุนทรียรสของการแสดงออกทางวัฒนธรรม (enjoyment of cultural expressions) โดยผ่านทางกิจกรรม สินค้าและบริการต่างๆ การจัดทำอนุสัญญาขึ้นจึงมีวัตถุประสงค์เพื่อกำหนดกรอบความร่วมมือระหว่างประเทศทางด้านวัฒนธรรมเสียใหม่ กล่าวคือ *การแสดงออกทางวัฒนธรรม* ไม่ว่าจะปรากฏอยู่บนสื่อหรือเทคโนโลยีประเภทใด จะไม่อาจถูกจำกัดอยู่ภายใต้กรอบการเจรจาทางการค้าหรือการบริการตามปกติได้ หมายความว่า อนุสัญญานี้มุ่งสร้างความตระหนักที่ว่าสินค้าและบริการทางวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่บ่งบอกความเป็นตัวตน (identity) คุณค่า (values) และความหมายในตัวเอง (meaning) ไม่ควรจัดอยู่ในกลุ่มเดียวกับสินค้าอุปโภคบริโภคทั่วไป นอกจากนี้ยูเนสโกยังต้องการให้ประเทศต่างๆ ออกมาตรการที่เหมาะสมในการปกป้อง คุ้มครองและส่งเสริมความหลากหลายในการแสดงออกทางวัฒนธรรมด้วย

ในการประชุมของทั้งสององค์กรดังกล่าว มี คำสำคัญ ที่เป็นแก่นของประเด็นปัญหาอยู่ 3 คำคือ *Intangible Cultural Heritage, Folklore* และ *Traditional Knowledge* ที่สร้างความสับสนให้กับบุคคลทั่วไป ส่วนหนึ่งมาจากความหมายของคำในภาษาอังกฤษเองที่มีความหมายหลวมกัน ไม่ตรงกันทีเดียว อีกส่วนหนึ่งมาจากการนำคำไปแปลใช้ให้ตรงกับคำในภาษาของแต่ละชาติสมาชิกซึ่งมีวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน จะหาคำที่มีความหมายตรงกันทีเดียวค่อนข้างยาก

จากการประชุมเรื่อง Recommendations on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore ในปีค.ศ.1989 จัดโดย ยูเนสโกได้ให้คำนิยามคำว่า **Folklore (FL)** คือ องค์รวมของการสร้างสรรค์ที่มีพื้นฐานมาตามประเพณีของชุมชนวัฒนธรรม แสดงออกโดยกลุ่มปัจเจกบุคคล และได้รับการยอมรับว่าสะท้อนวัฒนธรรมและอัตลักษณ์ของสังคม สืบทอดมาตรฐานและค่านิยมโดยการบอกเล่าปากเปล่า การเลียนแบบ รูปแบบของ folklore ได้แก่ ภาษา วรรณกรรม ดนตรี การเต้นรำ การละเล่น ตำนานปรัมปรา พิธีกรรม ประเพณี ทัศนกรรม สถาปัตยกรรมและงานศิลปะอื่นๆ (folklore or traditional and popular culture is the totality of tradition-based creations of a cultural community, expressed by a group of individuals and recognised as reflecting its cultural and social identity ;its standards and values are transmitted orally, by imitation or by other means.Its forms are,among others, language,

literature, music, dance, games, mythology, rituals, customs, handicrafts, architecture and other arts) (Dutfield. 2003 : 20) WIPO ให้คำนิยาม **Traditional Knowledge (TK)** ว่า หมายถึง เนื้อหาหรือสาระความรู้ซึ่งเป็นผลของกิจกรรมเชิงปัญญาและความเข้าใจในบริบทดั้งเดิม รวมทั้งวิธีการปฏิบัติ ทักษะ การประดิษฐ์คิดค้นสิ่งใหม่ การปฏิบัติและการเรียนรู้ซึ่งประกอบเป็นระบบภูมิปัญญาและความรู้ที่อยู่ในวิถีชีวิตดั้งเดิมของคนหรือชุมชน หรือเป็นระบบความรู้ที่ถูกถ่ายทอดดีความจากชนรุ่นหนึ่งไปสู่ชนอีกรุ่นหนึ่ง (the content or substance of knowledge that is the result of intellectual activity and insight in a traditional context, and includes the know-how, skills, innovations, practices and learning that form part of traditional knowledge systems, and knowledge that is embodied in the traditional lifestyle of a community or people, or is contained in codified knowledge systems passed between generations.) (WIPO.(2013).Traditional Knowledge. Retrieved 15 January 2013. From <http://www.wipo.int/tk/en/glossary/index.html>, p.3)

เนื่องจากเนื้อหาของสาระของ TK ครอบคลุมความรู้หลายด้าน WIPO จึงแบ่ง TK ออกเป็นหมวดต่างๆ ได้แก่

- องค์ความรู้ทางเกษตรกรรม (Agricultural Knowledge)
- องค์ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ (Scientific Knowledge)
- องค์ความรู้ทางเทคนิค (Technical Knowledge)
- องค์ความรู้ทางนิเวศวิทยา (Ecological Knowledge)
- องค์ความรู้ทางยาและการรักษาโรค(Medicinal Knowledge)
- องค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับความหลากหลายทางชีวภาพ (Biodiversity-related Knowledge)
- การแสดงออกของศิลปวัฒนธรรมดั้งเดิม (Traditional Cultural Expressions) / การแสดงออกของคติชน (Expressions of Folklore) ในรูปแบบต่างๆ ได้แก่ การแสดงออกเป็นถ้อยคำ เช่น นิทานพื้นบ้าน ปริศนาคำทาย ฯลฯ การแสดงออกเป็นดนตรี เช่น เพลงพื้นบ้าน ทำนองดนตรี ฯลฯ

การแสดงออกเป็นท่าทาง เช่น การพ้อนรำพื้นบ้าน /การแสดง
พื้นบ้าน พิธีกรรม ฯลฯ (WIPO. (2013). Traditional Knowledge. Retrieved
15 January 2013. from <http://www.wipo.int/tk/en/glossary/index.html>, p.4)

การแสดงออกเป็นสิ่งที่จับต้องได้ (**Tangible Expression**) ได้แก่ ผลงานศิลปะ
พื้นบ้าน (ภาพเขียน ภาพพระบายสี งานแกะ งานประติมากรรม ถ้วยโถโอชาม เครื่องปั้นดินเผา
งานโมเสก งานไม้ งานโลหะ อัญมณี เครื่องจักสาน งานเย็บปัก สิ่งทอต่างๆ พรม เครื่องแต่งตัว
ในการแสดง) เครื่องดนตรี รูปทรงของสถาปัตยกรรม (WIPO. (2013). Traditional Knowledge.
Retrieved 15 January 2013. From <http://www.wipo.int/tk/en/glossary/index.html>, p.3)

ในแง่นี้จะเห็นได้ว่า **Traditional Knowledge เป็นคำใหญ่มีความหมายครอบคลุม
Folklore** ประกอบด้วยความรู้ที่ได้มีการพัฒนามาตั้งแต่อดีตและยังคงมีการพัฒนาต่อเนื่องมา
เกี่ยวข้องกับชีวิตคนทุกกลุ่มทุกชนชั้น แม้ในสังคมสมัยใหม่ก็มีปรากฏ แต่คนบางกลุ่มใช้ศัพท์
นี้ในลักษณะที่แคบ คือ หมายถึงเฉพาะความรู้ของชนกลุ่มพื้นเมืองดั้งเดิม (Indigenous
people) หรือชนกลุ่มน้อยที่ไม่ใช่เจ้าของวัฒนธรรมหลักของชาติ ซึ่งยังคงรักษาสังคม
วัฒนธรรมแบบชนเผ่าที่ระบบทุนนิยมยังเข้าไปไม่ถึง บางคนจึงใช้คำว่า **Indigenous
Knowledge (IK)**

คำว่า Folklore ในภาษาไทย นักวิชาการไทยนิยมใช้คำว่า คติชาวบ้าน คติชน (เมื่อ
หมายถึงข้อมูล) คติชนวิทยา (เมื่อหมายถึงศาสตร์) ส่วนคำว่า Traditional Knowledge ผลจาก
งานวิจัยเมื่อปีพ.ศ.2550 พบว่าคนไทยนิยมใช้คำว่า ภูมิปัญญา ภูมิปัญญาชาวบ้าน
ภูมิปัญญาท้องถิ่น ภูมิปัญญาไทย ในความหมายเดียวกัน และนิยมใช้คำว่า ภูมิปัญญาไทย
มากที่สุด (ศูนย์คติชนวิทยา คณะอักษรศาสตร์. 2550 : 112) ในครั้งนั้นคณะผู้วิจัยเห็นว่าหาก
จะใช้คำว่า “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” ก็จะไม่ครอบคลุมภูมิปัญญาหลักของชาติ และหากจะใช้คำว่า
“ภูมิปัญญาไทย” ก็จะไม่ครอบคลุมกลุ่มชาติพันธุ์อื่นซึ่งอยู่ร่วมกันมาแต่เดิมในประเทศไทย
เช่น มอญ กะเหรี่ยง เป็นต้น ดังนั้น เมื่อนำไปเสนอในการทำประชาพิจารณ์เพื่อร่างกฎหมาย
สำหรับประเทศไทย ของกรมทรัพย์สินทางปัญญา กระทรวงพาณิชย์ ได้ข้อสรุปว่าให้ใช้คำว่า
ภูมิปัญญาในการร่างกฎหมาย ดังความในมาตรา 3 ว่า (ศูนย์พันธุ์วิศวกรรมและเทคโนโลยี
ชีวภาพแห่งชาติ สำนักงานพัฒนาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งชาติ. 2550 : 2)

ภูมิปัญญา หมายถึง องค์ความรู้ที่กำเนิดหรือมีอยู่ภายในท้องถิ่นต่าง ๆ ในราชอาณาจักรไทย ซึ่งได้รับการอนุรักษ์ ฟื้นฟู สืบทอด พัฒนาเผยแพร่ หรือใช้ประโยชน์ในวิถีชีวิต และมีคุณค่าเป็นที่ประจักษ์โดยทั่วไป...

แต่ล่าสุดพบว่า “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” เป็นคำที่นักวิชาการหลายวงการใช้กันมากที่สุดจนเป็นที่ยอมรับทั่วไป

เนื่องจากภูมิปัญญาท้องถิ่นครอบคลุมทั้งส่วนที่เป็นนามธรรม (Intangible) และส่วนที่เป็นรูปธรรม (tangible) การแบ่งประเภทจึงค่อนข้างยาก ผลจากการวิจัยภาคสนาม (ศูนย์คติชนวิทยา คณะอักษรศาสตร์. 2550 : 114-116) เมื่อปี 2550 จึงแบ่งภูมิปัญญาไทยออกเป็น 12 ประเภท ดังนี้

1. ภูมิปัญญาด้านเกษตรกรรม ได้แก่ องค์ความรู้ ทักษะและเทคนิคด้านเกษตรกรรม เช่น การคัดเลือกพันธุ์พืชที่เหมาะสมกับพื้นที่เพาะปลูก การทำนาปลูกข้าว การทำเกษตรแบบผสมผสาน ฯลฯ

2. ภูมิปัญญาด้านภาษาและวรรณกรรม ได้แก่ องค์ความรู้ในการสร้างสรรค์ ถ่ายทอด และสืบทอดผลงานด้านภาษา เช่น ตัวอักษร ตัวเลข ภาษาเขียน ภาษาพูด ภาษาท่าทาง ภาษาสัญลักษณ์ รวมทั้งวรรณกรรมรูปแบบต่างๆ ทั้งที่เป็นวรรณกรรมลายลักษณ์และมุขปาฐะ เช่น นิทานพื้นบ้าน เพลงพื้นบ้าน ปริศนาคำทาย สำนวนภาษิต ฯลฯ

3. ภูมิปัญญาด้านความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรม ได้แก่ องค์ความรู้และความสามารถในการประยุกต์และปรับใช้หลักธรรมคำสอน ความเชื่อ และขนบธรรมเนียมประเพณี ในการสร้างสรรค์ ถ่ายทอดและสืบทอดประเพณี พิธีกรรม ที่มีคุณค่าต่อสังคม เช่น ประเพณีสงกรานต์ พิธีทำขวัญต่างๆ พิธีสืบชะตาบ้านเมือง ฯลฯ

4. ภูมิปัญญาด้านศิลปกรรม ได้แก่ องค์ความรู้และความสามารถในการสร้างสรรค์ ถ่ายทอดและสืบทอดผลงานทางด้านจิตรกรรม ประติมากรรม สถาปัตยกรรมและประยุกต์ศิลป์ เช่น การเขียนภาพบนผ้า การสักลาย การหล่อพระพุทธรูป การสร้างบ้านทรงไทย ฯลฯ

5. ภูมิปัญญาด้านนันทนาการ ได้แก่ องค์ความรู้และความสามารถในการสร้างสรรค์ ถ่ายทอดและสืบทอดศิลปะการแสดง การร่ายรำ ดนตรี การละเล่นและกีฬา ของราชสำนักและของพื้นบ้าน เช่น โขน หนังตะลุง ฟ้อนเล็บ หมอลำ ตะกร้อ ฯลฯ และยังรวมทั้งศิลปะการต่อสู้ เช่น กระบี่กระบอง มวย รำดาบ รำกริช ฯลฯ

6. ภูมิปัญญาด้านอาหารการกิน ได้แก่ องค์ความรู้และความสามารถในการเลือกสรรพืชและสัตว์ในท้องถิ่นมาประดิษฐ์และปรุงแต่งเป็นอาหาร กระบวนการทำอาหาร เครื่องใช้ไม้สอย ความเชื่อ และค่านิยมและธรรมเนียมในการรับประทานอาหารที่เหมาะสมกับความ ต้องการของร่างกายในสภาพการณ์ต่างๆ เช่น อาหารสำหรับผู้ป่วย อาหารสำหรับผู้สูงอายุ ตลอดจนการแปรรูปเป็นสินค้า

7. ภูมิปัญญาด้านหัตถกรรม ได้แก่ องค์ความรู้และความสามารถในการเลือกสรรวัสดุ การสร้างสรรค์เชิงศิลปะและกระบวนการประดิษฐ์งานหัตถกรรมและสิ่งประดิษฐ์ต่างๆ เช่น การทอผ้าไหม การทอผ้าฝ้าย การทอเสื่อ การประดิษฐ์ของเล่น การประดิษฐ์พวงมาลัย ฯลฯ

8. ภูมิปัญญาด้านการประกอบอาชีพ/การทำมาหากิน ได้แก่ องค์ความรู้ในการประยุกต์วิถีการทำมาหากินกับสภาพแวดล้อมธรรมชาติและสังคม เช่น การจับปลา การเลี้ยงไก่ชน ฯลฯ

9. ภูมิปัญญาด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ได้แก่ องค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทั้งการอนุรักษ์พัฒนาและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลและยั่งยืน เช่น การเลือกทำเลที่อยู่อาศัย การสร้างบ้านเรือนให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อม การทำแนวปะการังเทียม การปลูกป่าชายเลน การจัดการป่าต้นน้ำและป่าชุมชน การทำห้องร้องและการขุดลำประโดงของชาวสวน ฯลฯ

10. ภูมิปัญญาด้านการบริหารจัดการชุมชน ได้แก่ องค์ความรู้ในการบริหารจัดการองค์กรชุมชน และสวัสดิการชุมชน การจัดการเพื่อสาธารณประโยชน์ กองทุนและธุรกิจชุมชน การผลิต การทำมาหากิน การประกอบอาชีพเพื่อความมั่นคงของชุมชน เช่น การจัดการกองคาราวาน ระบบนายฮ้อยเพื่อนำวัวควายไปขายของชาวอีสาน ฯลฯ

11. ภูมิปัญญาด้านเทคโนโลยีพื้นบ้านหรือเทคนิควิธีการ ได้แก่ องค์ความรู้และกระบวนการในการสร้างสรรค์ ซึ่งพัฒนามาจากทักษะพื้นฐานที่สืบทอดมาตามประเพณี เช่น

การหล่อโลหะทองเหลือง บ้านปะอ่าว อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี การทำเกลือสินเธาว์ในภาคเหนือและภาคอีสาน การใช้กังหันหรือระหัดวิดน้ำเข้านาเข้าสวน ฯลฯ

12. ภูมิปัญญาด้านการดูแลสุขภาพและการรักษาโรค ได้แก่ องค์ความรู้และการจัดการด้านสุขภาพอนามัยที่ชุมชนสืบทอดกันมา เช่น การนวดแผนโบราณ การต่อกระดูก การพอกยาสมุนไพร ยาพาด ตลอดจนยาสมุนไพร ตำรับตำรายาต่างๆ เช่น ตำรายาโอสถพระนารายณ์ หมอตำแย หมอนวด ฯลฯ

มุมมองที่แตกต่าง

ก. ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นมรดกทางวัฒนธรรมหรือเป็นวิถีชีวิต

จากความคิดที่เข้าใจกันโดยทั่วไปว่า คติชน หมายถึง สิ่งที่สืบทอดกันมาจากวัฒนธรรมดั้งเดิม เป็นของส่วนรวม สืบทอดโดยวิธีมุขปาฐะ และเป็นแหล่งกำเนิดของเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมในซีกโลกตะวันตก ประเทศที่พัฒนาแล้วมีความเห็นในเรื่องนี้แตกต่างไป ทั้งนี้เพราะภูมิปัญญาท้องถิ่นและคติชนไม่ได้เป็นส่วนสำคัญในวิถีการดำเนินชีวิตของคนทั่วไปในปัจจุบัน แต่เห็นว่าเป็นของโบราณ ของที่ตกทอดมาจากสังคมชนบท สังคมชานา สังคมจารีตประเพณี ความเห็นดังกล่าวนี้เกิดขึ้นในสังคมเมืองของประเทศที่กำลังพัฒนาด้วยเช่นกัน แต่สำหรับชาวบ้านในโลกตะวันออก ในอเมริกาใต้ ในแอฟริกาที่ยังยึดหลักจารีตประเพณี คติชนไม่ได้เป็นมรดกทางวัฒนธรรมเท่านั้น แต่เป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตในปัจจุบันด้วย ที่ปรากฏในรูปแบบดังต่อไปนี้

ก. ดนตรี การเต้นรำ และศิลปะการแสดง

ข. ประวัติศาสตร์ และตำนานปรัมปรา

ค. การออกแบบและสัญลักษณ์

ง. ทักษะที่สืบทอดมาตามประเพณี หัตถกรรม และงานศิลปะต่างๆ

ดนตรี การเต้นรำ และศิลปะการแสดงเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนดั้งเดิม เป็นส่วนที่แสดงออกถึงประเพณีที่ยังไม่ตาย การแสดงอาจใช้เพื่อความบันเทิงหรือเพื่อจุดประสงค์ทางศาสนาหรือจุดประสงค์อื่น ซึ่งอาจจะทำขึ้นเพื่อชุมชนส่วนรวมหรือเฉพาะในบางกลุ่มก็ได้

ตำนานปรัมปรา นิยายประจำถิ่น เพลงพื้นบ้านและเรื่องเล่าต่างๆ ถูกนำมาใช้ถ่ายทอดประวัติศาสตร์จากชนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง เพื่อระบุงำเนิดที่มา ซึ่งไม่ยากเปิดเผยให้คนนอกกลุ่มรับรู้ เป็นความรู้ที่สมาชิกในกลุ่มปฏิบัติสืบทอดกันมา ผ่านพิธีกรรมและการเช่นสรวงบูชา จึงถือได้ว่าเป็นทรัพย์สินทางปัญญาที่ทรงคุณค่า ซึ่งอาจทำให้บุคคลและกลุ่มมีสถานภาพ มีการยอมรับนับถือและมีอัตลักษณ์ ซึ่งอาจทำให้เกิดสิทธิอันชอบธรรมในการครอบครองสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ หรือสถานที่บางแห่งได้

คติชนและภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงไม่ใช่เรื่องโบราณที่พ้นสมัยเพราะมีความต่อเนื่องของการแสวงหาความรู้ ถึงแม้ว่าจะเป็นความรู้ที่ถ่ายทอดต่อกันมา แต่ในวิธีการสืบทอดนั้นมีการพัฒนาความรู้เพิ่มเติมเข้าไปอยู่ตลอดเวลา ตัวอย่างเช่น ตำราแพทย์ของจีนและอินเดีย แม้จะเป็นตำราเก่าแก่ที่สืบทอดมาหลายพันปี แต่แพทย์ผู้ใช้และผู้เขียนตำราในรุ่นหลังก็เพิ่มเติมส่วนที่เป็นประสบการณ์ของตนเข้าไปด้วย ตำรานั้นจึงยังคงทันสมัยใช้ได้ตลอดมา

ข. ความเป็นเจ้าของ (Authorship) และการคุ้มครองงานคติชน

ปัญหาเรื่องความเป็นเจ้าของผลงาน ซึ่งนำมาจากภูมิปัญญาท้องถิ่นเกิดเป็นปัญหาระดับโลกขึ้นในปี ค.ศ. 1973 เมื่อรัฐบาลโบลิเวียได้ยื่นคำร้องต่อผู้อำนวยการองค์การยูเนสโก ให้ตรวจสอบสถานะของคติชน และขอให้เพิ่มเติมเข้าไปในอนุสัญญาลิขสิทธิ์สากล (Universal Copyright Invention) เบื้องหลังข้อเสนอนี้เกิดขึ้นจากเพลง El Condor Paso ซึ่งนักร้องระดับโลก พอล ซามอน (Paul Siamon) นำไปร้องนั้น มีที่มาจากเพลงพื้นบ้านของโบลิเวีย ความดังของเพลงนี้ทำให้ผู้แต่งเพลงได้รับเงินตอบแทนก้อนใหญ่

คำถามก็คือ ชาวโบลิเวียได้อะไร? เงินรายได้บางส่วนควรกลับคืนมายังชาวโบลิเวียหรือไม่?

ความพยายามของรัฐบาลโบลิเวียถือเป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้เกิดการจัดทำร่างกฎหมายลิขสิทธิ์ ยูเนสโกและไวยโวจิงได้จัดการประชุมกลุ่มผู้เชี่ยวชาญขึ้นที่นครเจนีวา ในปีค.ศ. 1982 เพื่อริบร่างสนธิสัญญา 'Draft Treaty for the Protection of Expression of Folklore Against Illicit Exploitation and Other Prejudicial Action' ปรากฏว่าสนธิสัญญานี้เป็นเหมือนเสือ

กระดาษเพราะไม่มีใครยอมลงนาม แต่แ่งคิดในสนธิสัญญานี้กลับนำไปใช้เป็นข้อถกเถียงในเวทีต่างๆ

มุมมองของนักคติชน

ลอรี ฮองโก (Lauri Honko) นักคติชนและนักมนุษยธรรม เป็นผู้หนึ่งที่ได้รับเชิญให้ไปร่วมแสดงความคิดเห็นกับทั้งไอโพบีและยูเนสโก ตั้งแต่ปีค.ศ.1983 เขาเป็นผู้หนึ่งที่มีส่วนร่างสนธิสัญญาข้างต้น และได้เขียนบทความแล้วว่า ก่อนที่จะมีข้อเสนอจากรัฐบาลโบลิเวียในประเทศอุตสาหกรรมมีการถกเถียงกันเรื่องผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจกับจริยธรรมอยู่ก่อนแล้ว เริ่มแรกเกิดขึ้นในกลุ่มประเทศ Nordic¹ ในปีค.ศ.1974 ขณะนั้น เขาเป็นผู้อำนวยการสถาบัน The Nordic Institute of Folklore และได้สั่งให้มีการตรวจสอบค้นหาความสัมพันธ์ระหว่างคติชนกับลิขสิทธิ์จากทนายชาวฟินแลนด์ รายงานดังกล่าวพิมพ์เป็นภาษาสวีดิช ในปี 1975 ให้มีความสำคัญกับแนวคิดของศิลปินพื้นบ้าน (folk artist) และคำถามที่ว่า *เราจะสามารถคุ้มครองผลงานคติชนโดยใช้สิทธิที่มีลักษณะใกล้เคียงกันได้หรือไม่* (ตัวอย่างเช่น คุ้มครองผ่านการปกป้องลิขสิทธิ์ของผลงานและการแสดงของศิลปิน) เนื่องจากคติชนส่วนใหญ่เป็นนามธรรมและจะเห็นเป็นรูปธรรมต่อเมื่อเป็นการแสดง การใช้มุมมองดังกล่าว จะทำให้ได้รูปแบบที่ครอบคลุมคติชนประเภทอื่นด้วย ผลก็คือเขาพบว่า มีปัญหาในเรื่องความเป็นเจ้าของงานคติชนส่วนบุคคล

ในระหว่างปีค.ศ. 1982-1989 ฮองโกเป็นนักคติชนที่เข้าร่วมประชุมและเสนอผลงานให้กับยูเนสโก ผลงานชุด *Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore* ได้รับการยอมรับจากที่ประชุมในปี 1989 ฮองโก ได้เล่าประสบการณ์ในการเข้าร่วมประชุมกับผู้เชี่ยวชาญเรื่องลิขสิทธิ์ที่เห็นว่า ปัญหาที่ต้องการคำตอบก็คือ *คำจำกัดความของคำว่า folklore นักกฎหมายยากู้แต่เพียงว่า อะไรควรให้ความคุ้มครอง อะไรที่สามารถจดลิขสิทธิ์ได้*

¹ กลุ่มประเทศ Nordic หมายถึง ประเทศนอร์เว สวีเดน เดนมาร์ก และฟินแลนด์

ในฐานะนักคติชน เขาชี้ให้เห็นคุณลักษณะของคติชนที่สำคัญ 2 ข้อ

ข้อแรก ไม่มีแบบมาตรฐานสำหรับคติชน เนื่องจากคติชนเน้นความหลากหลายของผลงานเป็นหลัก

ข้อที่ 2 ชุมชนท้องถิ่นเป็นผู้สมควรได้รับสิทธิการเป็นเจ้าของผลงาน มิใช่ปัจเจกบุคคล (Honko. 2005 : 347-352)

เพราะงานคติชนเป็นผลงานของส่วนรวม คุณค่าของงานคติชนจึงอยู่ที่บทบาทที่มีต่อสังคมมากกว่าบทบาทในด้านการเป็น “ผลงานศิลปะ” ของศิลปิน

ศิลปินพื้นบ้านผู้นำภูมิปัญญาท้องถิ่นไปถ่ายทอดได้รับการยอมรับในฐานะของผู้รักษาและผู้สืบทอดภูมิปัญญา เป็นผู้รวบรวม ตีความใหม่และเป็นนักแสดง มิใช่เจ้าของภูมิปัญญาแต่ก็เป็นกลุ่มบุคคลที่จะมีบทบาทในการรักษา ส่งเสริมและต่อรองการคุ้มครองและเรียกร้องสิทธิจากการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น

ฮองโก ยังให้ตัวอย่างปัญหาเรื่องลิขสิทธิ์ที่เกิดขึ้นกับงานวรรณกรรมมุขปาฐะในโลกปัจจุบันที่เขาประสบเองไว้เป็นแง่คิดให้ขบเล่นต่อไปว่า มีนักวิชาการเขียนจดหมายมาถามเขาว่าได้ทำงานรวบรวมข้อมูลนิทานพื้นบ้านภูมิภาคต่างๆ ไว้เป็นจำนวน 1,100 เรื่อง และบัดนี้พร้อมจะนำมาเผยแพร่บนอินเทอร์เน็ตแล้ว นักวิชาการผู้นั้นได้ปรึกษาทนายความในเรื่องการจดลิขสิทธิ์นิทานแต่ละเรื่อง คำตอบที่ได้รับคือ “ผู้เล่านิทานเป็นเจ้าของเรื่องที่บันทึก” และสำนักพิมพ์ต้องขออนุญาตผู้เล่านิทานแต่ละเรื่อง ถ้าหากผู้เล่ายังมีชีวิตอยู่ แต่ถ้าเสียชีวิตไปแล้วในช่วงเวลา 70 ปี นับจากวันที่ถึงแก่กรรมต้องขออนุญาตจากทายาท นักวิชาการผู้นั้นเห็นความยุ่งยากที่เกิดขึ้นก็ไม่รู้ว่าควรจะทำอย่างไรต่อไปเพื่อนำฐานข้อมูลชุดนี้ขึ้นเว็บไซต์

จากปัญหาเหล่านี้ ฮองโกจึงเสนอว่า หน่วยงานที่เก็บรวบรวมข้อมูลคติชนและทำหน้าที่เหมือนเป็นผู้มีอำนาจในเรื่องนี้ (Competent authority) ควรเข้ามามีบทบาทช่วยพิจารณาเรื่องสิทธิประโยชน์ของผู้เล่า ผู้รวบรวมและผู้ที่จะนำไปใช้ประโยชน์ สรุปก็คือ เขาเห็นด้วยว่าควรจะมีการตราเป็นกฎหมายเพื่อใช้กับผู้เล่าและผู้สืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นควบคู่ไปกับกฎหมายลิขสิทธิ์ที่ใช้คุ้มครองผู้แต่ง/ผู้เขียนวรรณกรรม

จะเห็นได้ว่าความคิดเรื่องการเป็นเจ้าของภูมิปัญญา เป็นความคิดของสังคมทุนนิยมที่มองทุกสิ่งเป็นสินค้าที่ขายได้และให้ความสำคัญกับปัจเจกบุคคล แต่ในสังคม

ดั้งเดิมโดยเฉพาะสังคมเกษตรกรรมให้ความสำคัญกับส่วนรวมมากกว่าส่วนบุคคล ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นส่วนรวมที่ทุกคนเป็นเจ้าของ คติชนบางอย่างอาจเป็นเรื่องเฉพาะกลุ่มหรือตระกูล ซึ่งคนบางกลุ่มนำไปใช้ไม่ได้ เช่น พิธีกรรมในราชสำนัก ภูมิปัญญาในการทำพิธีกรรมของเจ้าพิธีหรือหมอผี ภูมิปัญญาทางด้านสมุนไพรของแพทย์พื้นบ้าน ฯลฯ

สถานะของภูมิปัญญาท้องถิ่นในสังคมไทย

ภูมิปัญญาท้องถิ่นในวัฒนธรรมไทย แต่เดิมเป็นสาธารณสมบัติ (public domain) ที่ใครๆ ก็นำไปใช้ได้ ไม่มีใครเป็นเจ้าของ และมีความละเอียดที่จะอ้างตัวเป็นเจ้าของเพียงผู้เดียว ในสังคมที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม เต็มไปด้วยคนหลายกลุ่มชาติพันธุ์ เช่น จีน จาม มอญ เขมร ลาว แขก ฯลฯ หรือเรียกเป็นสำนวนว่า “สิบสองภาษา” บรรพชนสยามได้ให้ความเคารพต่อที่มาหรือต้นตอของภูมิปัญญานั้นๆ ดังจะเห็นได้ว่า ดนตรีไทยของเราเต็มไปด้วยทำนองเพลงลาว เพลงเขมร เพลงมอญ แม้จะเป็นเพียงการจับเอาลีลาซึ่งแสดงลักษณะชนชาติมาดัดแปลงเป็นเพลงไทย บรรพชนก็ระบุนี่มาเพราะในวัฒนธรรมไทยให้ความเคารพต่อ “ครูเพลง” แม้จะเป็น “ครูพักลักจำ” ก็ตาม

จากความเคารพนำไปสู่ความกตัญญู ดังนั้นจึงมีการจัดพิธีกรรมไหว้ครูในทุกวิชาชีพ ทั้งครูหนังสือ ครูโขนละคร ครูดนตรี ครูช่างศิลป์ ครูมวย ครูดาบ ฯลฯ เพื่อแสดงออกซึ่งความกตัญญูต่อครูผู้สอนวิชาให้ไปทำมาหากิน ทั้งที่ยังมีชีวิตอยู่และครูผู้ล่วงลับ ตลอดจนครูเทพที่มองไม่เห็น ผู้อำนวยการให้ประสบความสำเร็จ กระทั่ง “ครูพักลักจำ” ก็ไหว้รวมไว้ด้วย

นอกจากนี้ ความคิดในเรื่องการปกป้องคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่นบางประเภท ที่มีผลต่อคนหมู่มาก ก็มีปรากฏอยู่ เช่น ภูมิปัญญาด้านการเป็นผู้นำพิธีกรรม ในอดีต ผู้ทำหน้าที่ปกป้องคุ้มครองก็คือครูผู้สอนวิชา ครูจะเป็นผู้เลือกศิษย์ผู้จะมาทำหน้าที่สืบทอด หากศิษย์มีภูมิไม่พอที่จะรับถ่ายทอด ครูจะยอมให้วิชานั้นตายไปกับตัวมากกว่าที่จะปล่อยให้ศิษย์นำไปใช้อย่างไม่ถูกต้อง จึงเป็นที่มาของการกล่าวหาครูโบราณว่า “หวงวิชา” ในบางภูมิปัญญา ยังมีการกำกับโดย “ครูเทพ” ผู้ศักดิ์สิทธิ์ เช่น ดนตรี นาฏศิลป์ โขน ละคร ช่าง ผู้รับสืบทอดต้องผ่านพิธีกรรมครอบครูก่อนจึงจะได้ศึกษา และมีการตรวจสอบมาตรฐานเป็นประจำ

ผ่านพิธีกรรมไหว้ครูประจำปี ในความเชื่อเฉพาะกลุ่ม เชื่อว่าครูเทพลงมาประทับทรง ในขณะที่กำลังทำพิธี อาจสิงอยู่ในร่างผู้รำผู้ฟ้อนซึ่งอาจทำให้ในขณะนั้นนักแสดงฟ้อนรำได้สวยเป็นพิเศษ หรือในบางภูมิปัญญา เช่น แพทย์พื้นบ้าน หมอดู หมอยาสมุนไพรใช้การกำกับ โดยการแข่งตำ ซึ่งเป็นอนุบายหนึ่งในการปกป้องภูมิปัญญาให้นำไปใช้ในทางที่ไม่เหมาะสม

แนวคิดเรื่อง มูลค่ากับคุณค่า

ในสมัยรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นยุคเริ่มต้นระบบทุนนิยมในสังคมไทย แนวคิดการหามูลค่าจากงานภูมิปัญญาด้านการแสดงดั้งเดิม เริ่มเห็นได้ชัดเจนจากกรณีเก็บภาษีโขนละครอน ซึ่งเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก

จาก พิกัดเงินค่าอาชญาบัตร เล่นมหรสพ ในหนังสือ *ราชกิจจานุเบกษา* ประกาศเมื่อวันที่ 7 เมษายน ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) พบว่า อัตราภาษีที่เรียกเก็บจาก การแสดงละครอนไทย ที่แสดงเรื่อง *รามเกียรติ์* 1 วัน (ทั้งกลางวันกลางคืน) เรียกเก็บแพงที่สุดคือ 20 บาท รองลงมา เป็น เรื่อง *อิเหนา* 16 บาท เรื่อง *อิรุทธ* เสีย 12 บาท ละครอนไทยเล่นเรื่องเบ็ดเตล็ด เสีย 6 บาท ละครอนชาตรี ละครอนแขก เสียวันละ 75 สตางค์ จิวเสียภาษี 6 บาท เพลงพื้นบ้านเสียภาษี 1.50 บาท ยี่เกเสียภาษี 5 บาท พิณพาทย์สำหรับใหญ่เสียภาษี 1 บาท สวดคฤหัสถ์ และจำอวดในงานศพเสีย 12 บาท

การกำหนดอัตราภาษีจากการจำแนกประเภทการแสดงและเรื่องที่น่ามาแสดงสะท้อนให้เห็นความคิดในการพยายามหามูลค่าให้กับงานที่เคยมีคุณค่าในสังคมจารีต บทละครเรื่อง *รามเกียรติ์* และ *อิเหนา* เป็นวรรณคดีชั้นสูงของราชสำนัก เล่นได้เฉพาะละครอนของพระมหากษัตริย์ ห้ามนำไปเล่นละครอนชาวบ้าน มาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อความต้องการเสพละครอนมีมากขึ้นเพราะประชาชนมีกำลังทรัพย์มากขึ้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 จึงทรงปลดปล่อยทั้งเรื่องและนักแสดงซึ่งเดิมมีข้อห้ามไม่ให้ผู้หญิงเล่นละครอนชาวบ้าน (จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. 2503 : 161-163)

ผลของการประกาศนี้ทำให้การแสดงละครอันยิ่งแพร่หลายตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา เกิดคณะละครคนผู้หญิงสำหรับชาวบ้านทั่วไปหลายคณะ เมื่อมีการแสดงมากขึ้นหลายคณะ รัฐก็สามารถจัดเก็บภาษีอากรได้ นอกจากนี้จะเห็นได้ว่าการตั้งอัตราภาษีไว้สูงสำหรับเรื่องของราชสำนักยังแสดงให้เห็นความคิดเห็นในการคุ้มครองปกป้องอยู่ในที่ เพราะผู้ที่มีกำลังเงินสามารถเสียภาษีได้ต้องไม่ใช่ชาวบ้านธรรมดา หรืออีกนัยหนึ่ง ละครคนชาวบ้านธรรมดาที่มีกำลังทรัพย์ได้แก่นำเรื่องจรรจ์ วงศ์ ๆ มาแสดงเท่านั้นมิใช่วรรณคดีชั้นสูง

จะเห็นได้ว่า ความคิดเห็นในการ "ตีราคา" ภูมิปัญญาให้เป็นทรัพย์สิน เป็นความคิดที่ไม่ได้อยู่ในขอบเขตเดิม ข้อเสนอแนะนี้ยังพบได้จากงานวิจัยภาคสนามเรื่อง การคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย (2550) ผู้วิจัยพบว่า ชาวบ้านทั้งสี่ภาคส่วนใหญ่ไม่สนใจเรื่องการแบ่งปันผลประโยชน์ แต่กลับให้ความสำคัญกับปัญหาการขาดผู้สืบทอดและการนำภูมิปัญญาไปใช้ในทางที่ไม่เหมาะสมมากกว่า โดยเฉพาะกับเครื่องใช้ที่เกี่ยวกับศาสนาและงานศิลปะชั้นสูงซึ่งมีขอบเขตในการใช้ รวมทั้งพิธีกรรม ประเพณีต่างๆ และศิลปะการแสดงพื้นบ้านที่ถูกบิดเบือนไปใช้ในการท่องเที่ยวและการพาณิชย์ (ศูนย์คติชนวิทยา คณะอักษรศาสตร์. 2550 : 118)

ความคิดเรื่องทรัพย์สินทางปัญญาหรือการแปลงภูมิปัญญาเป็นทุนจึงเป็นความคิดที่มากับกระแสทุนนิยมโลกาภิวัตน์ ที่ครอบคลุมการเมืองและเศรษฐกิจทั้งโลก ซึ่งนับวันจะทวีมากขึ้นและมีผลทำให้กระบวนการถ่ายทอดภูมิปัญญาเปลี่ยนแปลงไปด้วย โดยเฉพาะกับประเทศไทยที่มีจุดอ่อนในหลายด้าน เช่น คนไทยมีนิสัยไม่ชอบบันทึกองค์ความรู้เป็นลายลักษณ์อักษร จึงขาดหลักฐานในการแสดงความเป็นเจ้าของ ถูกคนอื่นหรือชาติอื่นฉกฉวยภูมิปัญญาไปได้ง่าย คนไทยขาดการศึกษาต่อยอดองค์ความรู้ ความรู้ที่มีอยู่จึงกลายเป็นฐานให้ชาติอื่นนำไปต่อยอด เช่น กรณีสมุนไพรเปล้าน้อยที่บริษัทยาของญี่ปุ่นได้ไปจากตำรับยาที่อยู่ในสมุดไทยโบราณ และที่สำคัญที่สุดก็คือ คนไทยส่วนใหญ่ไม่เห็นคุณค่าในภูมิปัญญาของตนเอง ตูฏกวัฒนธรรมของบรรพชนและนิยมเลียนแบบวัฒนธรรมต่างชาติ ทั้งๆที่เรามีจุดแข็งที่มีภูมิปัญญาหลากหลายและมีความอุดมสมบูรณ์ของวัฒนธรรมมากกว่าอีกหลายชาติ

เอกสารอ้างอิง

- กองนโยบายเศรษฐกิจระหว่างประเทศ กระทรวงต่างประเทศ. (2553). **“Intergovernment Committee on the Intellectual Property and Genetics Resources, Traditional Knowledge and Folklore”** 17 กันยายน 2553. (เอกสารอัดสำเนา)
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2503). **ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ.2394-2400)**. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา.
- ศูนย์คติชนวิทยา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (2550). รายงานการศึกษา **โครงการวิจัยภาคสนาม การคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย** นำเสนอกรมทรัพย์สินทางปัญญา กระทรวงพาณิชย์. (เอกสารอัดสำเนา)
- ศูนย์พันธุวิศวกรรมและเทคโนโลยีชีวภาพแห่งชาติ สำนักงานพัฒนาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งชาติ. (2550). รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์โครงการ **ร่างพระราชบัญญัติคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย** นำเสนอกรมทรัพย์สินทางปัญญา กระทรวงพาณิชย์. (เอกสารอัดสำเนา)
- Dutfield, Graham. (2003). **Protecting Traditional Knowledge and Folklore**. France: ICTSD and UNCTAD Project on IPRS and Sustainable Development.
- Honko Lauri . (2005). “Copyright and Folklore.” in Alan Dundes (editor). **Folklore : Critical Concepts in Library and Cultural Studies Vol. I**. London: Rout ledge.
- UNESCO . **Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage**. Paris, 17 October 2003, pp. 2. (copy print)
- WIPO. (2013). Traditional Knowledge. Retrieved 15 January 2013. from <http://www.wipo.int/tk/en/glossary/index.html>.